

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

на правах рукопису

ВЕРБОВИЙ Микола Володимирович

ФОРМУВАННЯ СКЛАДУ Й РОЗВИТОК СЛОВОТВІРНОЇ
СТРУКТУРИ ПРИСЛІВНИКІВ СПОСОБУ ДІЇ
В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Спеціальність: 10.02.02. - українська мова

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

КИЇВ - 1994

АВ 29860

Робота виконана у відділі історії української мови Інституту української мови Академії Наук України

Науковий керівник - член-кореспондент АН УКРАЇНИ, доктор філологічних наук, професор
В. В. Німчук

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук, професор
А. О. Грищенко,
кандидат філологічних наук, доцент
П. І. Вілоусенко

Провідна установа - Дніпропетровський державний університет.

Захист відбудеться "27" травня 1994 р. о "15" годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 016.28.01 із захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук при Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні АН України (252001 Київ, вул. М. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН України.

Автореферат розісланий "___" _____ 1994 р.

Учений секретар
спеціалізованої ради,
доктор філологічних наук,
професор

Н. Г. ОЗЕРОВА

75-2000

Поглиблене дослідження проблем словотвору сучасної української мови супроводжується в нашій лінгвістиці й постійним інтересом до питань історичної деривації, оскільки однобічний погляд - синхронний чи діахронічний - не сумісний з адекватним пізнанням мови.

Український прислівник як окрема частина мови досі досліджений менше, ніж інші категорії слів, хоча в українистиці є цілий ряд праць, які більшою чи меншою мірою висвітлюють різні аспекти словотвору та словотвірної структури прислівників (В. Дем'янчука, І. Огієнка, Л. Гумецької, І. Чаплі, С. Бевзенка, С. Самійленка, І. Ощипко, В. Франчук, Т. Довгої, І. Уздиган, В. Німчука та ін.). Діахронічний словотвір українського прислівника дотепер найповніше досліджений в академічній монографії з історичної морфології української мови (В. Німчук).

Проблема походження прислівників у східнослов'янському мовознавстві у рівний час висвітлювалася по-різному, проте дослідники погоджуються, що лише незначна частина слов'янських прислівників дуже давнього походження (А. Мейє; С. Бевзенко; В. Німчук), а більша частина прислівникових утворень виникла вже на ґрунті конкретної мови (А. Пешковский; С. Бевзенко; Л. Булаховський; І. Іванов).

Східнослов'янські вчені, розглядаючи прислівникові утворення, традиційно ґрунтувалися на морфологічній будові прислівника, співвідносній із применниково-відмінковими формами. Науковці були переконані, що прислівники так "ясно виявляють своє походження від прикметників та іменників, що ми при їх статистичному описі вже змушені вказувати той відмінок і той применник, з яких складена ця конструкція чи з яких була в свій час складена"¹, відповідно адвербіалізація відмінкових форм уважалася за основний спосіб утворення прислівників. Думка про адвербіалізацію як панівний спосіб творення прислівників набула значного поширення в граматичних концепціях. Мабуть, найяскравіше вона ви-

---

¹ Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М.: Учпедгиз, 1956. - С. 144.

явлена в роботі Є. Галкіної-Федорук "Наречие в современном русском языке" (М., 1939). Ця праця мала значний вплив на наступні дослідження східнослов'янськими вченими національних прислівникових систем. Давня морфологічна класифікація словотворчих типів прислівників, яку підтримала дослідниця, у наступні роки лише уточнювалася в деталях і в основних рисах збережена й досі.

Від 60-х років поширюється в українському мовознавстві думка, що "деякі прислівники ніколи не були відмінковими іменниками"², і більше того, російський дослідник Д. Шмельов переконаний, що навіть "виявлення окремих іменників, співвідносних з прислівниками, ще не є доказом того, що останні являють собою саме закам'янілі форми цих іменників"³, тобто вчені звертають увагу на творення прислівників за словотвірними моделями. На жаль, остання робота довгий час була поза увагою дослідників. У 1976 році на великому фактичному матеріалі давньоруського періоду думки Д. Шмельова підтримав І. Мазанько, який слушно, на наш погляд, наголосив, що "ототоження елементів, з яких складається прислівник, з елементами, на ґрунті яких він утворився" треба замінити методом словотвірного аналізу на принципах послідовного віставлення твірної та похідної основ"⁴. Саме посилена увага до семантики досліджуваних слів не дозволяє більше говорити, що в утвореннях типу *навколішки, вавбільшки* є два приименники (Є. Галкіна-Федорук; Л. Булаховський; С. Беввенко; О. Бевпалько). Мабуть, правильніше буде розглядати подібні слова як контаміновані утворення від прислівників типу *на стріч + в стріч* =

² Чапля І.К. Прислівники в українській мові. - Харків, 1960. - С. 22.

³ Шмельов Д.Н. К вопросу о наречиях на -ь в русском языке// Материалы и исследования по истории русского языка. - М.: Изд-во АН СССР. - С. 285.

⁴ Мазанько І.Ф. Заметки об образовании наречий в древнерусском языке// Вопросы языковедения, 1976, № 5. - С. 112-113. См. пор. Янович Е.И. Наречие в истории русского языка. Генезис и функционирование основных морфологических типов производных наречий. - Минск, 1978. - С. 5.

навстріч.

Розгляд "невідмінкових" прислівників як відприслівникових загаданими дослідниками сприяв розмежуванню первинних (адвербіальних) та вторинних (утворених шляхом деривації) прислівників⁵, а це дозволяє пояснювати як окремі прислівники, так і становлення та розвиток/ванепад цілих словотвірних моделей, типів із більшим урахуванням їх семантики, тобто, на наш погляд, ближче до дійсності.

Зрозуміло, що виокремлення первинних та вторинних прислівників української мови, в'ясування умов виникнення словотвірних моделей та типів можливе лише за умови залучення до розгляду ширший, ніж досі матеріал. Опис словотвірної структури українських прислівників часу⁶ засвідчив перспективність та цінність подібних досліджень. Словотвірна система прислівників способу дії різних періодів розвитку української мови з такої точки зору предметом дослідження ще не була, хоча саме цими прислівниками Л. Булаховський обґрунтовував свою думку про те, що прислівниковий словотвір становить "особливо виразану рису" індивідуальності української мови⁷. Все це й обумовило вибір теми нашої роботи.

Дослідження проводилося на матеріалі пам'яток української мови XI-XX ст. різних стилів, які мають різну територіальну приналежність. Також досить широко залучається діалектний та говірковий матеріал і записи українського фольклору. У разі необхідності використовуються для зіставлення й аналогічні прислівники інших слов'янських мов (російської, польської).

У дисертації в основному використані описовий та порівняльно-історичний методи; для окремих типів проведена статистична

---

⁵ Янович Е.И. Указана праця. - С. 5-10.

⁶ Белоусенко П.И. История и особенности образования наречий времени в украинском языке. - Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. - К., 1982. - 24 с.

⁷ Булаховський Л.А. Питання походження української мови// Булаховський Л.А. Вибрані праці в п'яти томах. - К.: Наукова думка, 1977. Т. 2. - С. 153.

обробка матеріалу.

Мета роботи - монографічне дослідження формування словотвірної структури прислівників способу дії в українській мові. Особлива увага зверталася на розв'язання таких **завдань**:

1) простежити особливості творення прислівників способу дії української мови протягом усього періоду її функціонування, виявити шляхи та тенденції дальшого розвитку розглядуваного семантичного типу прислівників;

2) дослідити умови й причини виникнення, розвитку/занепаду як окремих прислівників розглядуваної семантичної групи, так і моделей і типів;

3) виявити словотвірні засоби, що виникли в процесі розвитку української мови, встановити їх долю в новій українській мові;

4) розмежувати первинні (утворені шляхом адвербіалізації) та вторинні (утворені шляхом деривації) прислівники способу дії, в'ясувати, який спосіб творення нових слів був домінуючим у той чи інший період розвитку мови;

5) уточнити етимологію та хронологію окремих прислівників досліджуваного типу.

Наукова новизна. Дослідження є першою спробою в україністиці діахронічного розгляду словотвірної структури прислівників способу дії як окремої, семантично спільної, групи слів. Запропоновано нове пояснення виникнення деяких прислівників та моделей.

Наукова і практична цінність роботи полягає в тому, що висновки дисертації про розмежування адвербіалізації та деривації при творенні нових прислівників способу дії в різні періоди історії мови можуть становити певну цінність для теорії словотвору української мови; результати дослідження словотвірної структури прислівників способу дії української мови можуть бути корисними для дальшого вивчення як прислівників інших семантичних груп, так і для словотвору повнозначних частин мови, особливо тих, що можуть адвербіалізуватися. Результати проведеного дослідження можуть бути використані:

- при написанні узагальнюючої праці з історичного словотвору української мови,

- при укладанні історичних словників української мови,

- у вузівських курсах історії мови, словотвору, лексикології та сучасної української мови,

- у вузах для спецкурсів з історії української мови.

Апробація роботи. Результати дослідження були викладені на республіканській науково-практичній конференції, присвяченій 60-річчю від дня народження Григіра Іютюника в м. Луганську (1991 р.); на всеукраїнській науковій конференції, присвяченій 110-річчю від дня народження професора Івана Огієнка в м. Львові (1992 р.), та на республіканських наукових читаннях, присвячених пам'яті засновника дериватологічної школи на Україні І. Ковалика в м. Тернополі (1993 р.). Окремі розділи й уся дисертація обговорювалися на засіданнях відділу історії української мови Інституту української мови АН України.

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, списку скорочень використаних джерел, списку основної використаної літератури та словолокажчика досліджених прислівників способу дії. Виділення в роботі трьох розділів обумовлене традиційним поділом історії української мови на три головних періоди - давньоруський (XI-XIII ст.), староукраїнський (XIV-к. ХУШ ст.) та новоукраїнський (ХУШ-ХХ ст.), які охоплюють найважливіші етапи формування та розвитку мови.

На захист виносяться такі положення:

1) первинні прислівники способу дії української мови, сформовані морфолого-синтаксичним способом (адвербіалізація), становлять ядро в прислівниковій структурі, такі утворення виявляють активність і на сучасному етапі розвитку мови;

2) становлення словотвору українських прислівників способу дії за моделями (периферія) почалося ще в давньоруський період;

3) словотвірні моделі досліджуваних прислівників виникають як на ґрунті раніше адвербіалізованих відмінкових форм імен із прийменниками, так і на ґрунті сформованих прислівникових типів (моделей);

4) у різні періоди розвитку мови співвідношення між ядром та периферією при творенні нових прислівників способу дії української мови змінюється: у давньоруський період - панівним способом є адвербіалізація, деривація була в стадії становлення; староукраїнський період характеризується помітним збільшенням кількості та ролі вторинних утворень у словотвірній структурі прислівників способу дії; у новій українській мові відприслівникові моделі та типи (напр.: *-ма, нав...ти, по-...ти*) становлять надзвичайно важливий елемент словотвірної системи;

Б) переважна більшість нових прислівників способу дії в українській мові виникає нині не шляхом адвербіалізації відмінкових форм повнозначних частин мови, а за моделями.

ЗМІСТ РОБОТИ

У першому розділі "Словотвірна структура прислівників способу дії давньоруського періоду (XI-XIII ст.)" описано словотвірні типи цього часу. Із проведеного дослідження видно, що основні прислівникові типи вказаного періоду, які виникали шляхом адвербіалізації відмінкових форм імен з прийменниками, були відомі ще праслов'янській мові.

Походження розглянутих словотвірних прислівникових типів цього періоду, як правило, суперечок нині не викликає. Щоправда, темним з походження є прислівниковий тип на *-ма*, *-ми*, *-мо*. Ці слова вже давно привертають до себе увагу дослідників (О. Потебня; В. Виноградов). Одні вчені дотримуються думки про відмінкове походження таких слів (О. Сіявський; Л. Булаховський; С. Бевзенко; О. Бєвпалько; О. Мельничук), інші заперечують (О. Гуйєр), треті сходяться на тому, що "... прислівники на *-ма* залишаються неясними щодо способу утворення"⁸. Незважаючи на різноманітність поглядів, шляхи виникнення прислівників на *-ма*, *-ми*, *-мо* висвітлені ще недостатньо, тому в роботі запропоновано нове пояснення можливого генезису цих слів.

У давньоруський період до прислівників із суфіксами *-ма*, *-ми*, *-мо* можемо напевне віднести відприкметникові утворення *больша/больми* (СДРЯ 1 288), *вельми* (389), які з походження є праслов'янськими. На наш погляд, семантика розглядуваних слів дає підстави говорити про те, що суфікс *-ма/-ми* доводить ознаку, виражену основою, до вищого ступеня вияву, напр.: *больша* "в большей степени, сильнее; очень" (СДРЯ 1 288), *вельми* "очень

⁸ Соколова М.А. Как же возникли наречия на *-мя*, *-ма* (кишмя, стоймя)? // Очерки по лексикологии. Сборник научных работ. - Ленинград, 1973. - С. 15. Черепанова О.А. Об одном непродуктивном типе наречий в русском языке // Исследования по грамматике русского языка. - Ленинград, 1973. У. - С. 198.

сильно, в большей степени" (389). Беручи до уваги прикметниковий характер основи та значення прислівника, ми схильні вбачати тут релікт суфікса індоєвропейської системи ступенів порівняння **-s-mo*.

З часом група прислівників із суфіксами *-ма*, *-ми*, *-мо* збільшилася за рахунок, можливо, аналогічних форм, напр.: *кольми/кольма* (<-- *коль+ма* = *боль+ма*, *коль+ми* = *вель+ми*), *тольма/тольми*. Появі нових слів на *-ма*, *-ми*, *-мо* могли сприяти й колишні форми орудного однини і двоїни іменників *-i-* основ (В. Німчук): *дьялма* (SJSTSL 10 550), *ельма* (572), *радьма* (Ср. III 15-16). Сюди ж слід віднести й пізніший *польма*, адвербіалізовану форму орудного відмінка іменника *поль* (Ср. II 1142-1146), та, можливо, аналогічний варіант *польми* (1150). Однак не зовсім зрозуміло, чому прислівник *вьсьма* (SJSTSL 7 370) не має відповідника *вьсьми.

Походження прислівника *нудьми/нудьма* "силою, насильно" (Ср. II 473) щодо способу утворення залишається неясним. Намагання пояснити появу суфікса *-ма/-ми* при дієслівній основі активністю форманта (Н. Чурмаєва) малопереконливе, оскільки подібних віддієслівних утворень ні в цей час, ні пізніше не фіксуємо.

Поруч із давніми адвербіалізованими прислівниками з'являються в пам'ятках цього періоду й вторинні, відприслівникові утворення, напр.:

сыроу на чгасто съдраблгя емоу (XII УС 121), *Мудраго пославъ, в малъ ему скажи, а безумнаго пославъ, не льнися, и самъ за нимъ поды* (XII/XVI ДЗ 101), *Бъмьсть* "разом" (1361-1365 СДРЯ II 173), *даста емоу пшениць много. и медоу и говгадь и овьць доволь* (ГВЛ 783), *Донель* "2. до такої міри, настільки" (XIV СДРЯ III 53).

Вплив словотвірного типу *-о* на тип *-ьски* виявляють утворення: *мужьско приступи въ сборъ мнишьскыи* (XII/XIII-XIV ХА 237), *Апостольско "те саме, що Апостольскы"* (XIV СДРЯ I 91).

До прислівників *вьльцьскы*, *львьскы*, *матерьскы* пам'ятки XI-XIV ст. не фіксують відповідної прикметникової пари, тобто ці прислівники, слід думати, утворилися за вже існуючою в мові моделлю: *Вльцьскы* "по-вовчи" (к. XIV СДРЯ II 165), *львьскы* "по-лев'ячому, як лев" (XIV 1У 444), *матерьскы* "подібно до матері, як мати" (XIV 512).

Під впливом прислівників типу *потонку*, *по льву* в XIV ст. з'являється префікс *по-* в утвореннях на *-ьски* (В. Німчук; О. Янович; Н. Чурмаєва), напр.: *по своискы рекоуше ганда* (ГВЛ 839).

Поява префікса не міняла семантику прислівника, причому обставинне значення прислівників нового типу наближалося до ширшого атрибутивно-обмежувального значення відповідності, характерного для прислівників типу **по+у** (О. Янович).

Подібні утворення, на наш погляд, засвідчують, що становлення відприслівникового словотвору відбувалося на основі раніше адвербіалізованих іменних форм. Для давньоруського періоду характерне саме становлення морфолого-семантичного способу творення нових прислівників способу дії.

Ширше фіксують подібні способіві слова староукраїнські пам'ятки, які досліджено в розділі "Розвиток словотвірної структури прислівників способу дії староукраїнської мови (XIV-к.ХУІІІ ст.)" дисертації. У розгляданий період на основі давньоруських прислівникових типів спостерігаємо як розвиток давніх адвербіалізованих утворень, так і активізацію відприслівникового словотвору: пам'ятки фіксують не лише появу окремих невідмінкових прислівників, а й виникнення навіть цілих відприслівникових моделей, особливо активність яких припадає на кінець ХІІ-початок ХІІІ ст.

Співвідносні з прикметниками на **-с(ь)к-** прислівники, що мали суфікс **-о**, пам'ятки особливо широко фіксують у ХІІ ст. (В. Франчук; І. Уадиган; В. Німчук): *члч(с)ко* и *(з)гръшивши, покаятисѧ* (1599 КО 226), *Прискръно ... брацко* (1627 Бер. Лекс. 97), *завь(р)шь се(и) до мене брате(р)ско* *любовь мь(и)* (к. ХІІІ К.В. 76), *усмотръвши мене свекорь мо(и) едину мене у дому, нехр(с)тіанско* *насиловавь* (1715 ДНМ 81); *тиранско* *з(ъ)бить будучи* (1731 242) й под. Для мови ХІІІ ст. характерне зменшення кількості фіксацій утворень на **-сько**, і тільки деякі - *властелско*, *нехристіанско*, *пріятелско*, *зрадецко* - ще зберігаються в першій половині ХІІІ ст. (І. Кулець; В. Франчук). З нової української мови такі прислівники були витіснені, мабуть, утвореннями *по-братерськи*, *по-братерському*, а слова *лепсько*, *кепсько*, *хвацько*, *багацько* дослідники вважають залишками типу на **-ско** (В. Франчук; В. Німчук).

Очевидно, давні прислівники *больма*, *колма*, *тольма* й под. в українській мові спричинили, на нашу думку, заміну кінцевого **-о** на **-а** в прислівнику *дармо*. виправленню *дармо* на *дарма* значною мірою, можливо, сприяв і передкінцевий приголосний основи **-м-**, наявний у всіх названих словах.

Процес заміни **-о** на **-а** в прислівнику *дармо* пам'ятки засвідчують від кінця ХІІ століття: *Дня стратити дарма а безпотребне*

шкода (1679 Тим. 666), вельль да(р)ма о(т)дати (1704 ДНМ 28), На тое отповѣль Пронтишевѣ, иж шкода дарма мовиты (1720 ЛВел. П 496).

Новий прислівник не тільки швидко поширився й закріпився в літературній мові, витіснивши старе утворення на діалектну периферію, а й спричинив, на нашу думку, оформлення нового словотвірного типу: функціонування в мові одразу трьох слів *дарма*, *дармо*, *даром* вело до осмислення їх як семантично рівноправних і, відповідно, мовці сприймали афікси *-ма*, *-мо*, *-ом* як варіантні, тобто такі, що можуть заступати один одного без зміни основного значення слова. Оскільки ж прислівникова синонімія була характерна для всього періоду розвитку української мови, то розглядане явище якраз укладалося в українську граматичну систему. Розвиток сучасної семантики підсилення у форманті *-ма*, на наше переконання, відбувся унаслідок уживання прислівників із цим суфіксом у конструкціях типу *їдьма їсти*, *гульма гуляти* й под.

Словотвірний тип на *-ма* вплинув на оформлення частини прислівників способу - адвербіалізованих форм орудного відмінка іменників чоловічого роду /-ом/. Так виник чисто прислівниковий тип із суфіксом *-ома*⁹, напр.: *И о(т)толь війхали смеркомь* (1719 ДНМ 105), *приехал в футор свой Гамальевский смеркома* (1737 Я. М. 1У 134); *кружком* (1833 УНР 269), *кружкома* (1882 Піск. 117), *кружкома* (Гр. П 313); *силком*, *силкома* (1886 Ж. П 864); *крадком* (др.п.ХУП Лексис 123), *крадькома* (1843 В.-Н. 195), *крадькома* (1882 Піск. 115) і навіть *крадьма* (1920 Я. 389). Ще *даром*, *дарома* (1882 Піск. 63), *даром*, *дарома* (1886 Ж. 1 172), *даром*, *дарома* (Гр. 1 395). Найперша фіксація (1737 р.) дозволяє датувати появу цього типу не пізніше початку ХУІІІ століття. Прислівники на *-ома* - це яскравий приклад схрещення різних словотвірних типів.

Зрозуміло, що подібні утворення поступово відтіснили адвербіалізацію як основний спосіб творення нових прислівників способу дії української мови. Це висвітлено в третьому розділі дисертації "Словотвір прислівників способу дії в сучасній українській мові (ХІХ-ХХ ст.)".

Для розгляданого періоду характерним є порівняно швидкий за-

⁹ Німчук В.В. Прислівник // Історія української мови. Морфологія. - К.: Наукова думка, 1978. - С. 395.

непад тих словотвірних типів, які ще в попередні епохи виходили в ужитку, та різке збільшення кількості вторинних прислівників, що сприяло виформуванню нових словотвірних моделей.

Наприклад, за нашими підрахунками, у літературній мові нині знаходиться в ужитку до 13 слів типу *гвалтовне, вле, гоже* та подібних. Тепер у східнослов'янських мовах прислівники на *-е* становлять малочисленну групу, що знаходиться на периферії словотвірної системи прислівників (О. Ткаченко).

У сучасній українській літературній мові прислівники типу *філософськи* можуть вживатися як книжні слова у відповідному стилі /можливо, функціонування таких утворень як книжних спричинилося впливом російської мови, де прислівники на *-ськи* нормативні, але, на наше переконання, ні в якому разі не відпадіням префікса *по-* від прислівника (Л. Булаховський; С. Беваєнко)/. Окремі такі прислівники зустрічаються й у говірках: *курвевски* "по-ровпусницькому" (СБГ і 396), *Зрадецьки* "по-зрадницькому" (СГНН П 114).

Новим утворенням української мови є відіменні прислівники на *-а* типу *рака, руба, дуба, босяка, голяка* й под. Традиційно їх пов'язували з родовим відмінком однини іменника (О. Синявський; Л. Булаховський; С. Беваєнко; Л. Коломієць, А. Майборода), але в останній праці, присвяченій історичному словотвору прислівників, слушно вказано, що форми родового відмінка "без прийменника ніколи не вказували на спосіб" і далі висновок: ці прислівники з родовим іменника "історично ... нічого спільного не мають. Можна припустити, що зазначений тип виник за аналогією до віддієприслівникових прислівників типу *лежа, стоя, сидя*. Аналогія, мабуть, спочатку охопила утворення, що мають дієслівні корені /типу *сторчача, руба*/, а потім і слова з іменними коренями /*дуба, босака*/"¹⁰.

Заслуговує на увагу те, що розглядані прислівники на *-а* в більшості своїй, як правило, варіантні до слів із суфіксом *-ом*. На наш погляд, появу суфікса *-а* в слові *раком* можна пояснити аналогічним впливом прислівників типу *даром - дарма* (1864 Ном. 100), *слідом - слідьма* (1886 Ж. П 883) /пор. виниклі під їх

¹⁰ Німчук В.В. Прислівник// Історія української мови. Морфологія. - К.: Наукова думка, 1978. - С. 388.

впливом: И о(т)оль війхали смеркомъ (1719 ДНМ 105), приехал в футор свой Гамальевский смеркома (1737 Я.М. 1У 134), даром, дарома (1882 Писк. 63) й под./-. З актуаційного погляду суфікс **-а** добре узгоджується з наголошеним кінцевим **-а** прислівників дарма, дарома та подібних.

Прислівник *диба* виник, очевидно, за зразком *рака*: *дибки* (1861 Основа У1 1), *дибка* (1864 Ном. 67), *дибки* (1886 Ж. 1 181), *диба*, *дибка*, *дибки*, *дибом* (Гр. 1 381).

Прислівник *біжка* (Гр. 1 63) міг виникнути як від прислівника *біжком* /аналогія до *рака*/, так і під впливом *кружка*.

Прислівник *босака*, скоріше всього, походить од форми родового відмінка іменника *босак* "босий чоловік; босий чернець" (1633 Тим. 128-129), *босяк*, *босак* (1649 Г. 338), *босакъ* "босонога людина"; *на босака*, *босакомъ* "босаком" (1857-1859 Гол. 371), *босак*, *на босака*, *босаком*, *босиком*, *босячком* "босоніж" (1886 Ж. 1 41), *босака* (Гр. 1 89), *босоніч*, *босяка* "босоніж" (1958 Палам. 24), *босяка* (МСБГ 1 47). Утрата адвербіалізованою формою *на босака* прийменника-префікса *на-* зумовлена, можливо, аналогією до колишньої форми орудного відмінка *босаком*, принаймні прислівник, що не має синонімічного слова від колишнього орудного, прийменника не втрачає: *набедра* сидіти, *іхати* "сидіти, іхати верхи на бедрах /позад звичайного вершника на спині коня/" (Гр. II 462) ще пор. *вт'іхар'а*, *нат'іхар'а* "тишком" (м. Кривий Пир), *Запроста*, *Запростяка* (СГНН II 29).

Слово *голяка* виникло, слід гадати, пізніше не безпосередньо від іменника *голяк* (к.ХУІ В. 10; 1649 Г. 340; к.ХУІІ МО 287; Гр. 1 307), а за зразком прислівника *босака*, оскільки фіксується пам'ятками тільки без прийменника, напр.: *голяка* "1. гольцем, 2. у нерозведеному стані" (Гр. 1 307), Такого ж походження, певно, і слово *сторчак*, напр.: *сторчакъ* "стусак". *Сторчакомъ* "стрімголов, униз головою" (1843 Б.-Н. 342), *сторчак* "вниз головою" (Гр. 1У 211), хоча тут не слід нехтувати можливим впливом слів типу *рака* - *раком*.

Одночасне вживання в мові цих прислівників поряд із синонімічними словами /*босака* - *босаком*, *босо*; *голяка* - *голяком*, *голо*; *сторчак* - *сторчаком*, *сторч*/ сприяло виділенню прислівникового суфікса **-ака**, за допомогою якого почали творитися нові прислівники, напр.: *гурака* "піднявши вгору руки" (Гр. 1 340), "суфіксальний прислівник, утворений від іменника *гора* ..." (ЕСУМ 1

622), *нурчака* "сторч, униз головою" (1958 Палам. 28), *тюпки* - *тюпака* "підбігцем" (32), *піхом*, *піхотою*, *піхою*, *пішки* (Гр. III 189) - *пішака* (СУМ У1 552) й под.

Отже, на нашу думку, прислівники на **-а** є власне не відіменниковими, а відприслівниковими утвореннями, які дійсно не мають нічого спільного з родовим відмінком відповідного іменника; і тільки окремі слова з суфіксом **-ака** можна виводити від форм родового відмінка /*босака*/.

Оформлення конфіксних прислівників способу дії в українській мові відбувалося приблизно на початку ХУІІІ ст. Цікаво, що такі прислівники швидко формалізувалися і в сучасній українській мові спостерігаємо в обігу багато утворень, похідних од різних основ, напр.: *Пішла душа на виринки* (Котляр. 158), *Давай на виринки* (1920 Я. 95), *наввипередки* (1886 Ж. 1 466), *Шукають на помацки* (1910 Франко III 209), *Навпомацки* (Гр. II 473), *Нажмурачки* "з заплющеними очима" (СВГ 1 466), *навзамашки* поплив (ж. Вітчизна), *Ява навзагалюшки* кивнув на молодого хлопця (Г. Тютюнник 278), *Ми навганці* зайшли у приміщення (В. Скуратівський), *йшли навслігки* попідтинню (Д. Павличко) тощо.

У висновках підсумовано основні думки, викладені в дисертації:

1) Словотвірна структура прислівників способу дії української мови формувалася протягом досить довгого періоду (ХІ-ХХ ст.), тому в ній поряд із давніми прислівниковими типами, відомими ще мові дописемного періоду (напр.: на **-о**, **-ськи**, **-ом** тощо), функціонують і новіші, утворені (або переосмислені) вже на українському мовному ґрунті (**-ма**, **по-** ...**ськи**, **нав...***ки* тощо);

2) Зміни в словотвірній системі відбуваються повільно, що дозволяє досить добре відтворювати процес їх розвитку/занепаду за пам'ятками, наприклад, звуження сфери функціонування типу на **-е** помітне було вже в давньоруський період, але й досі прислівники цього типу знаходяться в обігу: *але*, *гаряче*, *рішуче* й под.;

3) Обстежений матеріал дозволяє визначити, що співвідношення між ядром, тобто прислівниками, які виникли шляхом адвербіалізації відмінкових форм, та периферією, прислівниками, що утворювалися за моделями, у різні періоди історії мови було різним. Історично адвербіалізація передувала морфолого-семантичному способу творення нових прислівників. За допомогою адвербіалізації виформувалася основа словотвірної системи українських прислівників

способу дії. Активне функціонування таких утворень сприяло тому, що на їх ґрунті почали виникати окремі відприслівникові прислівники, переважно префіксовані, які пізніше склалися в словотвірні моделі. У давньоруський період фіксуються прислівники, до яких не можна дібрати відповідної відмінкової форми. Кількість подібних утворень помітно зростає в староукраїнський період, оскільки процеси деривації, які були раніше на етапі становлення, тепер набувають дальшого розвитку. Внутрішньоприслівниковий словотвір спричиняє появу відприслівникових словотвірних типів (*нав...ли, зав...ли, -а* тощо), які становлять нині характерну рису української прислівникової системи. Пожвавлення дериваційного словотвору прислівників способу дії супроводжується витісненням процесу адвербіалізації відмінкових форм, хоча й досі адвербіалізація виказує певну активність;

4) Нові словотвірні моделі прислівників способу дії в українській мові виникають:

а/ на основі колишніх відмінкових форм, напр.: *-ом* - це колишня флексія орудного відмінка іменників чоловічого роду,

б/ у результаті схрещення різних словотвірних прислівникових типів, напр.: *по...ськи, -а, зав...ли* тощо;

в/ унаслідок переосмислення давніших типів, напр., прислівники на *-ма*;

5) Нині переважна більшість нових прислівників способу дії в українській мові виникає не шляхом адвербіалізації відмінкових форм повнозначних частин мови, а за моделями;

6) Словотвірна структура прислівників способу дії нової української мови в своїх найголовніших рисах сформувалася на початок ХУІІІ ст.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИКЛАДЕНО В ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ:

1) Особливості словотвірної структури прислівників способу дії в новелах Григіра Тютюника // Тези доповідей республіканської науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю від дня народження Григіра Тютюника. - Луганськ, 1991. - С. 119-121.

2) Іван Огієнко як дослідник історичного словотвору українських прислівників // Іван Огієнко ^{незабутні імена української}

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

науки]. Теми доповідей всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 110-річчю від дня народження професора Івана Огієнка. - Львів, 1992. - С. 47-49.

3) До питання історичного словотвору українських прислівників// Актуальні проблеми словотвору української мови. Матеріали наукових читань, присвячених пам'яті професора Івана Ковалика. - Тернопіль, 1993. - С. 51-52.

4) Прислівники в суфіксами -ма, -ми, -мо в історії української мови// Мовознавство, 1993, N 4. - С. 42-46.

5) Про вивчення історичного словотвору українських прислівників у вищій школі// Проблеми активізації навчального процесу в вищій та середній школі. - Кривий Ріг, 1993 (у виробництві).

Ав 29.860